

HISTORY STUDIES

INTERNATIONAL JOURNAL OF HISTORY

ISSN: 1309 4173 (Online) 1309 - 4688 (Print)

Volume 9 Issue 4, p. 1-18, November 2017

DOI: 10.9737/hist.2017.547

Diyarbakır Vilayeti'nde Meydana Gelen Çekirge Afetleri (1886-1919)

Grasshopper Disasters in the Diyarbakir Province (1886-1919)

Dr. Hakan ASAN

(ORCID: 0000-0002-8911-5247)

Dicle Üniversitesi – Diyarbakır

Öz: Osmanlı Devleti'nin son döneminde meydana gelen doğal felaketler arasında çekirge afetleri önemli yer tutmaktadır. Çekirge afetleri özellikle XIX. yüzyılın son çeyreğinde Anadolu ve Arap vilayetlerini etkisi altına alan bir sorun haline gelmiş, gerek devlet gerekse ahali açısından büyük problemlere neden olmuştur. Çekirge afetleri sonucunda ekili araziler tahrip olmuş ve elde edilecek ürünler zarar görmüştür. Tarım arazilerini kısa sürede talan eden çekirge sürüleri, ahaliyi kıtlık ve açlık ile karşı karşıya bırakmıştır. Çekirge afetlerinin ortaya çıktığı dönemlerde tarım ve vergi gelirlerinde de dikkate değer azalmalar meydana gelmiştir. Osmanlı Devleti çekirge afetlerini engellemek için muhtelif tedbirlere başvurmuş, hem yerel yetkilileri hem de ahaliyi söz konusu afetlere karşı görevlendirmiştir. Osmanlı Devleti'nin tarım arazileri içinde önemli bir yer tutan Diyarbakır Vilayeti'nde XIX. yüzyılın sonunda ve XX. yüzyılın başında, devletin pek çok yerinde görüldüğü gibi, çekirge afetleri meydana gelmiştir. Söz konusu dönemde Diyarbakır Vilayeti'nde görülen çekirge afetleri ekonomik sorunları ve asayiş sorunlarını beraberinde getirmiştir. Bu çalışmada; 1886-1919 yılları arasında Diyarbakır'da ciddi sonuçlar doğuran çekirge afetlerinin neden kaynaklandığı, hangi boyuta ulaştığı, halkın çekirge afetlerine karşı nasıl bir tutum takındığı ve devletin çekirge afetlerine karşı hangi tedbirleri aldığı gibi sorulara arşiv kayıtları incelenerek cevap aranmıştır.

Anahtar Kelimeler: Diyarbakır, Çekirge, Afet, İstila, Tedbir

Abstract: Grasshopper disasters have a significant place among the natural disasters that took place during the last period of the Ottoman Empire. Grasshopper disasters became a problem affecting the Anatolian and Arabian provinces especially in the last quarter of 19th century, and caused great problems both for the state and for the people. As a result of grasshopper disasters, cultivated land were destroyed and the products to be obtained were damaged. The grasshoppers, which plundered the agricultural land in a short time, exposed the people to famine and starvation. During the period when grasshopper disasters occurred, agricultural and tax revenues also plummeted considerably. The Ottoman State took many systematic precautions to prevent grasshopper disasters, and commissioned both local authorities and the people against such disasters. At the end of the 19th century and at the beginning of the 20th century, as in many parts of the state, grasshopper disasters took place in the Diyarbakir province, which has an important place among the agricultural lands of the Ottoman State. In this period, the grasshopper disasters that took place in Diyarbakir province brought about economic and security problems. In this study; answers were looked for for the questions such as where the grasshopper disasters that caused serious consequences in Diyarbakir between 1886 and 1919 originated, to what extent they reached, what kind of attitude the people had against the grasshopper disasters and what precautions the government took against the grasshopper disasters.

Keywords: Diyarbakir, Grasshopper, Disaster, Invasion, Measure

Volume 9
Issue 4
November
2017

Giriş

İnsanoğlu geçmişten itibaren deprem, kuraklık, sel, yangın, çekirge afeti ve salgın hastalıklar gibi muhtelif felaketler sonucunda zor dönemler geçirmiştir. Söz konusu felaketler insanoğlunun iradesi dışında olduğu için doğal afetler olarak kabul edilmiştir. Zirai ürünlerde zarara yol açan, bu nedenle de insan yaşamını olumsuz etkileyen ve bitki örtüsüne zarar veren haşere veya hayvan sayısındaki dengesiz artış ise biyolojik kökenli doğal afetler olarak tanımlanmıştır. Çekirge düz kanatlı, uzun olan art bacaklarına dayanarak uzağa sıçrayabilen ve birçok çeşidi bulunan bir böcek türüdür. Belirli ekolojik ortamlarda önce larva sonrasında da yetişkin böcek olarak baş döndürücü miktarda çoğalmaktadır. Bir süre sonra yoğunluk kazanarak sürüler halinde yaşamaktadır. Çekirgeler, sıcak rüzgârlar sayesinde uzun mesafelere taşınmakta ve yer değiştirmektedir.¹ Özellikle Sudan'da bulunan çöl çekirgelerinde meydana gelen artış ve o dönemde oluşan kuvvetli rüzgar akımları, çekirgelerin sürüler halinde başka arazilere sürüklenmesine sebep olmuştur. Sürü halinde bulunan çekirgeler, zaman zaman Osmanlı sınırları içerisindeki verimli topraklara kadar gelmiş ve muhtelif problemlere yol açmıştır.² Çekirgeler görünüşü itibarıyla küçük olmasına rağmen beklenenin çok üzerinde zarar verme özelliğine sahiptir. Bu konu hakkında eser kaleme alan Haraçyadar Parsagyan şunu ifade etmektedir:

“İnsanlar çekirgelere baktığında öyle ufak ve zayıf hayvanatın kendilerine zarar vereceğini düşünemez. Hâlbuki böceklerden birisi olan çekirgeler pek çok ziyan verir. Kurt yalnız bir koyunu kaçıtır yahut telef eder ki bu vecihle zararı ancak bir hayvanı telef etmekten ibaret kalır. Fakat çekirgeler tarlalarımızı harap ederek bütün köye hatta şehirlere kadar ziyan verir. Hülâsa çekirgeler bir memlekete kıtlık düşürür.”³

Çekirge afetlerinin Osmanlı coğrafyasında yaygın bir şekilde görüldüğü anlaşılmaktadır. XVI. yüzyıldan XVIII. yüzyılın sonlarına kadar Aydın, Edirne, Kıbrıs, Eflak, Zıştovi, Tuzla, Çanakkale, Babadağ, Rakka ve Adana çevrelerinde zaman zaman çekirge afetleri yaşanmıştır. XIX. yüzyıla gelindiğinde ise çekirge afetlerinin meydana gelmesinde artış görülmüştür. Söz konusu yüzyılda Osmanlı Devleti'nin çok büyük bir kısmında, Anadolu, Balkanlar, Kuzey Afrika, Suriye, Irak, Hicaz, Filistin ve Kıbrıs adasının birçok yerinde defalarca çekirge afeti yaşanmıştır.⁴

XIX. yüzyıl, Osmanlı Devleti'nde siyasi ve askerî gelişmelerin meydana geldiği bir zaman dilimi olmanın yanı sıra demografik, sosyo-ekonomik ve kültürel değişimlerin etkili

¹ Daniel Panzac, *Osmanlı İmparatorluğunda Veba (1700-1850)*, Çev. Serap Yılmaz, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2011, s. 10-11.

² Mehmet Yavuz Erler, *Osmanlı Devleti'nde Kuraklık ve Kıtlık Olayları (1800-1880)*, Libra Yayıncılık, İstanbul 2010, s. 88-89.

³ Haraçyadar Parsagyan, *Çekirge ve Onu Mahvetmenin Çareleri*, Kahterzadegan Ermenistan Merkez İane Komitesi Mağrifetiyle Tab' olunmuştur, İstanbul 1881, s. 2.

⁴ Selahattin Satılmış, *Aydın Vilayeti'nde Doğal Afetler (1850-1900)*, (Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi), Manisa 2012, s. 182-268; Sevilay Özer, *Anadolu'da Görülen Çekirge İstilaları ve Halk Üzerindeki Etkisi 1914-1945*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2016, Mehmet Ali Yıldırım, “Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Osmanlı Devleti'nin Beşinci Düşmanı: Çekirgeler”, *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, C. IV, S. 13, 2014, s. 1017-1042; Mehmet Ali Yıldırım, “XIX. Yüzyılın Sonlarından İtibaren Halep Vilayeti'nde Çekirge İstilalarına Dair Notlar”, *Tarih Okulu Dergisi*, C. VII, S. 19, 2014, s. 535-560; Ali Rıza Gönüllü, “Konya Vilayeti'nde Meydana Gelen Çekirge İstilaları (1866-1917)”, *Tarihin Peşinde*, S. 8, 2012, s. 1-41; Mehmet Yavuz Erler, “Kıbrıs'ta Çekirge İstilasası (1845-1869)”, *Gazi Üniversitesi Kastamonu Eğitim Dergisi*, C. X, S. 1, 2002, s. 195-204; Ertan Gökmen, “Batı Anadolu'da Çekirge Felâketi (1850-1915)”, *Bellekten*, C. LXXIV S. 269, 2010, s. 127-180; Bilal Yıldız, “XIX. Yüzyıl Başlarından XX. Yüzyılın İlk Çeyreğine Kadar (1800-1920) Denizli Çevresinde Yaşanan Çekirge İstilaları Ve Yapılan Mücadele Çalışmaları”, *İSTEM*, C. XI, S. 22, 2013, s. 69-94; Serkan Yazıcı, “İzmit Sancağı'nda Çekirge Afetleri 1891-1914”, *Karamürsel Alp ve Kocaeli Sempozyumu*, C. II, 2015, s. 849-858.

olduğu bir dönemdir. Osmanlı Devleti bir taraftan ortaya çıkan değişimlere uyum sağlamaya çalışırken diğer taraftan da çekirge afetleriyle mücadele etmek zorunda kalmıştır. Devlet, söz konusu dönemde sık sık meydana gelen çekirge afetleri üzerine çekirge ile mücadele için birtakım hukuki düzenlemeleri hazırlama yoluna giderek talimatnameleri yürürlüğe koymuştur. Örneğin; Ticaret Nezareti, 1881 yılında “Çekirge ve Tohumunun Cem’ ve İtlâfi Hakkındaki Talimâtname” yayımlamıştır.⁵ İlerleyen süreçte zamana ve ihtiyaçlara göre söz konusu talimatnameye eklemeler yapılmıştır. Ayrıca zaman içinde çekirgenin imhası için yeni talimatnameler de hazırlanmıştır.⁶ Osmanlı Devleti çekirge afetiyle mücadele konusunda Ticaret ve Ziraat Nezareti ile bu nezaretin alt teşkilatlarını sorumlu tutmuştur. Söz konusu nezaret öncülüğünde hazırlanan talimatnameler çekirge afetinin ortaya çıktığı veya ortaya çıkma ihtimali olan vilayetlere gönderilmiştir. Başta Başbakanlık Osmanlı Arşivi olmak üzere kaynaklarda “felaket”, “bela”, “salgın”, “istila” gibi ifadelerle de adlandırılan söz konusu afet, dönemi itibarıyla Osmanlı Devleti’ni birçok boyutuyla olumsuz yönden etkilemiştir.

A. Diyarbakır Vilayeti’nde Yaşanan Çekirge Afetleri

Bulduğu coğrafi konum ve iklim şartları nedeniyle Diyarbakır ve çevresi çekirge afetlerin yaşandığı bir bölge olmuştur.⁷ XVIII. yüzyılın ikinci yarısında söz konusu bölge, etkili bir kuraklık ve çekirge afeti ile mücadele etmek zorunda kalmıştır. 1757-1760 yılları arasında etkili olan çekirge afeti diğer felaketlerle birlikte bölge ahalisi üzerinde uzun süren kalıcı ve yıkıcı etkiler bırakmıştır.⁸ Diyarbakır’da 1757 yılında başlayan çekirge afeti sonucunda büyük bir kıtlığın baş gösterdiği anlaşılmıştır. Bu dönemde Diyarbakır nüfusu dörtte bir oranında azalmıştır.⁹ Çekirge afetleri özellikle XIX. yüzyılın ikinci yarısında tekrardan Diyarbakır Vilayeti ve çevresinde etkili olmaya başlamıştır. 1864 yılında Diyarbakır Vilayeti’nde meydana gelen çekirge afetiyle mücadelede istenilen sonuçlar zamanında alınmamıştır. Söz konusu mücadelede yetersizliğin görülmesi ve çekirgenin tamamen yok edilememesi üzerine merkez tarafından yerel yöneticilere uyarıda bulunulmuştur. Çekirge afeti sonrası mahsulleri telef olan ahali devletin yardımına muhtaç duruma düşmüştür. Bu sebeple Silvan Kazası’na 6.760, Behramki Kazası’na 4.505, Hazro Kazası’na 3.466, Beşiri Kazası’na 3.390, Şark Nahiyesi’ne 1.268, Derik Kazası’na 581, Hani Kazası’na 520, Türkmen Kazası’na da 450 olmak üzere toplam 20.940 kile tohumluk buğday gönderilmesi kararı alınmıştır.¹⁰ 1870 yılında ise çekirge afeti tekrardan etkili olmuştur.¹¹ Diyarbakır Vilayeti’nde meydana gelen çekirge afetleri söz konusu vilayete bağlı Mardin Sancağı ile çöl taraflarında daha etkili olmuştur. Buralarda sıcak havanın hâkim olması ve bölgenin çöl tarafına daha yakın olması

⁵ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Bâb-ı Âlî Evrak Odası, Şûra-yı Devlet (ŞD), 2440/1, 26 Şubat 1881 (1298 Ra. 26).

⁶ 14 Kasım 1912 tarihinde “Çekirgenin İtlâfi Hakkındaki Kanûn-ı Muvakkât” hazırlanmıştır. Söz konusu talimatnameye ilerleyen zamanda eklemeler yapılmıştır. Ayrıca 20 Mart 1916 tarihinde “Çekirge İtlâfi Hakkında Kanûn” ve 12 Nisan 1916 tarihinde ise “Çekirge ile Mücadele Talimâtnamesi” yayımlanmıştır. BOA, Dâhiliye Nezâreti, İdare-i Ümumiyye (DH. İ.U.M.), 56/39, 13 Temmuz 1916 (1334 N. 12); Takvim-i Vekâyi Gazetesi (TVG), No: 1290, 19 Kasım 1912 (1330 Z. 9); TVG, No: 1291, 24 Kasım 1912 (1330 Z. 14); TVG, No: 1627, 10 Kasım 1912 (1331 Za. 30); TVG, No: 2688, 30 Ekim 1916 (1335 M. 03).

⁷ Anadolu’da üç yüzü aşkın çekirge türü tespit edilmekle birlikte bu çekirgeler arasında zarar veren başlıca çekirge türleri Fas, Çöl (Sudan) ve İtalyan çekirgesidir. Hem Fas hem de Çöl çekirgelerinin yayılış alanları arasında Diyarbakır ve çevresi bulunmaktadır. Bknz; Özer, *age*, s. 9-18.

⁸ Mesut Aydınar, “Küresel Isınma Tartışmalarına Tarihten Bir Katkı: Arşiv Belgeleri Işığında XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Diyarbakır ve Çevresinde Meydana Gelen Büyük Kıtlık ve Alınan Tedbirler”, *OTAM*, S. 19, 2007, s. 126

⁹ M. Şefik Korkusuz, *Seyahatnamelerde Diyarbakır*, Kent Yayınları, İstanbul 2003, s. 67.

¹⁰ BOA, Sadâret Mektûbî Kalemi, Mühime Kalemi (A.MKT.MHM), 301/85, 31 Mayıs 1864 (1280 Z. 24).

¹¹ Diyarbakır Vilayet Gazetesi (DVG), No: 40, 06 Mayıs 1870 (1287 S. 04); DVG, No: 46, 17 Haziran 1870 (1287 Ra. 17); DVG, 47, 23 Haziran 1870 (1287 Ra. 23); DVG, 48, 30 Haziran 1870 (1287 Ra. 30); DVG, No: 51, 22 Temmuz 1870 (1287 R. 22).

yaşanan gelişmelerde etkili olmuştur. Bu sebeple yaşanan afette Mardin Sancağı ve vilayetin çöl tarafları öncelikle tedbirlerin alınma ihtiyacı hissedildiği araziler olduğu görülmüştür.¹²

Diyarbakır Vilayeti¹³ ve çevresinde Nisan 1880 yılında tekrardan çekirge afeti ve kıtlık görülmeye başlamıştır. Söz konusu yılda Musul, Van, Diyarbakır ve Mamuretülaziz gibi vilayetlerde meydana gelen afetler üzerine merkezden ve diğer vilayetlerden bölge ahalisi için yardım amacıyla tohumluk gönderilmiştir. Hazırlanan yardımların dağıtımı için valilerin başkanlığında hâkim, müftü gibi görevlilerden oluşan komisyonlar oluşturulmuştur.¹⁴ Diyarbakır Vilayeti'nde meydana gelen çekirge afetleri sonucunda ilerleyen süreçte de kıtlık ve zahire darlığı devam etmiştir. Bu sebeple bölge ahalisine yardım edilmesi ve muhtelif vergilerin ertelenmesi gibi meseleler gündeme gelmiştir.¹⁵

Diyarbakır Vilayeti'nde, Ekim 1886 tarihinde başlayan çekirge afeti etkisini uzun ve güçlü bir şekilde devam ettirmiştir. Diyarbakır Sancağı'nın birçok köyü ile Mardin Sancağı'nda meydana gelen çekirge afeti nedeniyle söz konusu sancaklarda devam eden imar faaliyetleri sekteye uğramıştır. Yaşanan gelişmeler sonucunda yol yapımında çalıştırılan ahalinin çekirgelerin imhası için çalıştırılmasına ve yol yapımının bir süreliğine tatil edilmesine neden olmuştur.¹⁶ Çünkü belirtilen sancaklarda çekirge tohumlarının kısa sürede toplatılması ihtiyacı hissedilmiştir. Diyarbakır Vilayeti'ndeki görevliler, ortaya çıkan çekirgelerin yumurta ve yavrularının toplatılması sorumluluğunu taşımasının yanı sıra diğer bölgelerden Diyarbakır'a gelen çekirgelerin mahsulleri telef etmesinden de çekinmiştir. Diyarbakır Valiliği çekirge tohumlarının çatlamadan öncel imha edilmeleri gerektiği bildirilmiştir. Valilik, sancak ve kazalardaki yetkililerden hızlı davranılmasını ve ahalinin çekirgenin imhası için teşvik edilmesini talep etmiştir.¹⁷

Diyarbakır Vilayeti'nde görülen çekirge afetinin yıpratıcı etkisi Ağustos 1887 tarihinden itibaren ivme kazanmıştır. 1887 yılında Mardin Sancağı'ndaki çekirge afeti emsali görülmemiş bir boyutta yaşanmıştır. Hatta Diyarbakır Valisinin olay mahalline gittiği ve çekirge talimatnamesine göre çalışmalar yürüttüğü bildirilmiştir.¹⁸ Söz konusu yıldaki çekirge afeti Diyarbakır Sancağı ile Cizre, Midyat ve Nusaybin gibi kazalarda bütünüyle hissedilmiştir. Ayrıca belirtilen kazaların haricinde Şark, Garp, Behramki, Kiki, Türkmen ve Beşiri nahiyeleri

¹² BOA. Meclis-i Vâla (MVL), 720/41, 15 Nisan 1866, (1282 Za. 29).

¹³ XIX. yüzyılda, özellikle Tanzimat Dönemi'nden sonra Osmanlı idari yapısında daha fazla değişiklikler meydana gelmiştir. Bu durum, Diyarbekir (Diyarbakır) Vilayeti için de geçerlidir. Diyarbekir Vilayeti, 1295 (1879) tarihli Diyarbekir salnamesine göre, Diyarbekir sancağı, Mardin Sancağı, Malatya sancağı ve Siirt Sancağı olmak üzere 4 sancak ve 19 kazadan meydana gelmektedir. Bir önceki salnameye göre yaşanan önemli değişiklik ise Mamuretülaziz Sancağı'nın Diyarbekir Vilayeti'nden ayrılarak 6 kaza ve 6 nahiyeden oluşan müstakil mutasarrıflık haline getirilmesidir. Hicri 1302 senesinde Diyarbekir Vilayeti, Diyarbekir, Mardin ve Ergani sancaklarından ibaret kalmıştır. Malatya Mamuretülaziz'e bağlandığı gibi Siirt Sancağı da Bitlis Vilayeti'ne bağlanmıştır. 1316 senesine geldiğimizde ise; Diyarbekir merkez sancağı 4, Mardin sancağı 4 ve Maden sancağı 2 olmak üzere 3 sancak 10 kazadan meydana gelmiştir. 1319 (1904-1905) senesinde ise Diyarbekir merkez sancağı 6, Mardin sancağı 5 ve Ergani sancağı 3 olmak üzere 3 sancak 11 kazadan ibarettir. 1328 (1913-1914) senesine gelindiğinde Diyarbekir Vilayeti; Diyarbekir merkez sancağı 5, Mardin sancağı 5, Siverek Sancağı 3 ve Ergani sancağı 2 olmak üzere 4 sancak 15 kazadan meydana gelmiştir. *Salname-i Vilayet-i Diyarbekir*, Vilayet Matbaası, Diyarbekir 1288, s. 204-215; *Salname-i Vilayet-i Diyarbekir*, Vilayet Matbaası, Diyarbekir 1291, s. 180-185; *Salname-i Vilayet-i Diyarbekir*, Vilayet Matbaası, Diyarbekir 1293, s. 150-155; *Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, Rıza Efendi Matbaası, İstanbul 1295, s. 387-388; *Salname-i Vilayet-i Diyarbekir*, Vilayet Matbaası, Diyarbekir 1316, s. Ek tablo; *Salname-i Vilayet-i Diyarbekir*, Vilayet Matbaası, Diyarbekir 1319, s. 34-61; *Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, Selanik Matbaası, İstanbul 1328, s. 664-670.

¹⁴ BOA. Dâhiliye Nezâreti, Mektûbî Kalemi (DH.MKT), 1331/4, 18 Nisan 1880 (1297 Ca. 08).

¹⁵ BOA. DH.MKT, 1334/7, 07 Ocak 1881 (1298 S. 05).

¹⁶ BOA. DH.MKT, 1373/108, 23 Ekim 1886 (1304 M. 24).

¹⁷ BOA. DH.MKT, 1388/51, 29 Aralık 1886 (1304 R. 02).

¹⁸ BOA. DH.MKT, 1422/86, 26 Mayıs 1887 (1304 N. 03).

ile Silvan Kazası'nın bazı köylerinde de etkili olmuştur. Bu afet sonucunda ahali fakir ve muhtaç duruma düşmüştür.¹⁹ 1888 yılında ise iki sene önce başlayan çekirge afeti etkisini sürdürmeğe devam etmiştir.²⁰ Bunun sonucunda Diyarbakır Vilayeti'nin kaza ve köylerinden merkez sancağına iç göç hareketi yaşanmıştır. Bunun üzerine problemlerin bitirilmesi ve göç hareketine katılanların eski ikamet alanlarına dönmeleri için söz konusu kişilere tohumluk yardımı ile yol parası verilmesi gündeme gelmiştir.²¹

1889 yılında Diyarbakır Vilayeti'nde yaşanan çekirge afeti ve kuraklık sebebiyle zahire fiyatları yükselmeye başlamıştır. Bunun önlenmesi için yağmur yağana kadar vilayet dâhilinden zahire ihracının yasaklanması talep edilmiştir.²² 1890 yılında ise özellikle Diyarbakır Vilayeti'nin çöl taraflarında yoğun bir şekilde çekirge afeti yaşanmıştır.²³ Görüldüğü üzere 1886 yılında başlayan afetin etkisi dört yıl sürdürmüştür. Çekirge afeti ve kıtlığın yanı sıra 1890 yılından itibaren bölgede etkili bir kolera salgının da yaşanması ahaliyi iyice muhtaç durumu düşürmüştür.²⁴

Diyarbakır Vilayeti'nde 1890 yılından itibaren etkisini bir süreliğine hafifleten çekirge afeti komşu vilayetlerde görülmeye devam etmiştir. 1893 yılında Bitlis Vilayeti'ne bağlı Muş Sancağı ve nahiyelerinde meydana gelen afet üzerine Diyarbakır Vilayeti'nde gerekli tedbirlerin alınması yönünde mesai harcanmıştır. Özellikle Muş Sancağı'nın Bulanık, Mezuraat ve Avcı nahiyelerine yemeklik ve tohumluk buğday yardımı Diyarbakır Vilayeti'nce yapılmıştır.²⁵ Çünkü Muş Sancağı ve nahiyelerinde yaşanan zahire kıtlığı sonucunda ahalinin büyük çoğunluğu göç etmeyi düşünmeye başlamıştır. Hatta bazı insanlar ailesiyle birlikte Diyarbakır Vilayeti'ne göç etmiştir. Bu durum Diyarbakır Vilayeti'nde yaşanan sorunları artıracığından göç hareketinin engellenmesine yönelik tedbirlerin alınmasıyla sonuçlanmıştır.²⁶

1904 yılında meydana gelen çekirge ve kuraklık afetleri sonucunda Bağdat, Musul, Halep ve Diyarbakır vilayetlerinde eşkıyalık ve asayiş problemleri yaşanmıştır. Özellikle aşiretlerin ikamet alanlarını terk etmesi gasp, hırsızlık ve adam öldürme gibi muhtelif sorunların ortaya çıkmasıyla sonuçlanmıştır. Belirtilen sorunların önlenmesine yönelik kolluk kuvvetleri olay mahallerine yönlendirilerek askerî tedbirler alınmıştır.²⁷ Çekirge afeti sonucunda yaşanan asayiş problemleri 1905 yılında ivme kazanmıştır. Özellikle Mardin ve çöl cihetlerinde Milli Aşireti'nden kaynaklı sorunlar kısa sürede önlenemez duruma gelmiştir.²⁸ Milli Aşireti çekirge afeti bahanesiyle hayvanlarına ot bulabilmek için Diyarbakır'ın köylerine geldiği gibi Mardin, Maden, Nusaybin, Zor, Çermik, Siverek ve Malatya'ya kadar hareket alanını genişletmiştir. Söz konusu aşiretin eşkıyalık faaliyetlerinden vilayetteki Cubur, Tay, Ganame, Kiki, Helecan, Dekuri ve Karakeçili gibi birçok aşiret zarar görmüştür.²⁹

¹⁹ BOA. DH.MKT, 1439/3, 13 Ağustos 1887 (1304 Za. 23).

²⁰ BOA. Bâb-ı Âli Evrâk Odası, Meclis-i Vükelâ Mazbatası (MV), 32/63, 27 Mayıs 1888 (1305 N. 16).

²¹ BOA. A.ŞMKT.MHM, 497/39, 30 Mayıs 1888, (1305 N. 19).

²² BOA. DH.MKT, 1621/109, 06 Mayıs 1889, (1306 N. 06).

²³ BOA. DH.MKT, 1721/67, 30 Nisan 1890, (1307 N. 10).

²⁴ BOA. DH.MKT, 1742/16, 14 Temmuz 1890 (1307 Za. 26); BOA. DH.MKT, 1742/23, 15 Temmuz 1890 (1307 Za. 27); BOA. DH.MKT, 1880/42, 20 Ekim 1891 (1309 Ra. 16); BOA. Bâb-ı Âli Evrâk Odası (BEO), 451/33764, 7 Ağustos 1894 (1312 S. 04).

²⁵ BOA. DH.MKT, 110/44, 13 Ağustos 1893 (1311 M. 29).

²⁶ BOA. DH.MKT, 147/46, 03 Aralık 1893 (1311 Ca. 24).

²⁷ BOA. Dâhiliye Nezâreti, Tesri'-i Muâmelât ve Islahât Komisyonu (DH.TMIK.M), 184/10, 19 Nisan 1904 (1322 S. 03).

²⁸ BOA. BEO, 2637/197712, 09 Temmuz 1905 (1323 Ca. 06).

²⁹ BOA. DH.TMIK.M, 202/51, 29 Temmuz 1905, (1323 Ca. 26).

1909 yılında Diyarbakır Vilayeti'nin diğer bir komşusu olan Halep Vilayeti'nde etkili bir çekirge afeti yaşanmıştır. Bu sebeple söz konusu vilayet arazilerindeki çekirge tohumlarının toplattırılması için gerekli tedbirler alınmıştır. Fakat ziraat alanlarını bu tehlikeden tamamen kurtarılması maksadıyla çevre vilayetlerinin de aynı tedbirleri alması gerekmektedir. Bu sebeple Musul ve Diyarbakır vilayetleri ile Zor Sancağı'nda da benzer çalışmaların yapılmasına yönelik karar alınmıştır.³⁰

1912 yılı çekirge mücadelesi için kanuni adımların atıldığı ve etkili mücadelenin yapıldığı bir dönemdir. Bu yıldan itibaren devletin geçmişteki afetlerden tecrübe sahibi olduğu ve daha planlı mücadele yaptığı anlaşılmaktadır. Özellikle çekirge yumurtalarının toplatılması için mevcut komisyonlar yeni uygulamalara geçmiştir. Belirtilen dönemde Halep ve Aydın vilayetleriyle Urfa Sancağı'ndaki çekirge ve tohumları işçiler tarafından toplanmış ve imha edilmiştir. Diyarbakır Vilayeti'nde de çekirgelerin ücretle işçilere toplatılması ve tohumların para karşılığında satın almak suretiyle imha edilmesi istenmiştir.³¹ 1914 yılında Halep, Aydın, Selanik Manastır, Musul ve Diyarbakır vilayetlerinde çekirge afetleri meydana gelmiştir.³² Birinci Dünya Savaşı yıllarında, söz konusu afete karşı mücadele edildiği görülmektedir. Belirtilen dönemde çekirge afetine karşı Diyarbakır Vilayeti'ne yönelik 30 adet talimatname yayımlanmıştır.³³

1919 yılında, uzunca bir süreden sonra, Diyarbakır Vilayeti dâhilinde tekrardan çekirge afeti meydana gelmiştir. Bu sebeple etkili mücadele için gerekli kaynağın bulunmasına ve çekirgelerin imhası için amelelerin görevlendirilmesine yönelik mesai harcanmıştır.³⁴ Fakat yapılan mücadele etkili bir şekilde sürdürülememiştir.³⁵

Arşiv belgelerinden çekirge afetlerinin ne kadar zarar verdiği hakkında net bilgilere ulaşmak çoğu zaman mümkün olmamaktadır. Söz konusu belgeler genellikle çekirgenin zirai ürüne az ya da çok zarar verdiği yönünde bilgi vermektedir. Bunların yanı sıra çekirge afetiyle mücadele konusunda yapılan çalışmalar afetin büyüklüğü hakkında fikir edinilmesine yardımcı olmaktadır. Örneğin; çekirgelerin toprağa gömdükleri yumurtalar ve bu yumurtalardan çıkan yavruların miktarı bize afetin büyüklüğünü göstermektedir.

B. Çekirge Afetine Karşı Devletin Yaptığı Yardımlar

Osmanlı Devleti, hâkimiyeti altında herhangi bir bölgede yaşanan çekirge afetiyle ilgili haber aldığı anda öncelikle olayın tetkikinin yapılmasını ve ihtiyaç olan kaynağın bulunmasını hedeflemiştir.³⁶ Sonrasında ise gerekli teşkilatların oluşturulmasını ve problemlerin genişlemeden çözülmesini istemiştir. Diyarbakır Vilayeti'nde doğal afetlerin etkisini arttırması üzerine yapılan yardımların düzenli bir şekilde dağıtılması ve gerekli tedbirlerin alınması için valilerin başkanlığında yerel yetkililer ile ahalinin önde gelenlerin bulunduğu komisyonlar kurulmuştur.³⁷

Diyarbakır Vilayeti'ndeki ahali, meydana gelen çekirge afetleri sonucunda kıtlığın da baş göstermesi üzerine mahalli yöneticiler vasıtasıyla merkezi hükümete başvurarak zahire temini

³⁰ BOA. DH.MKT, 2727/75, 02 Şubat 1909 (1327 M. 11).

³¹ BOA. BEO, 3993/299424, 22 Ocak 1912 (1330 S. 02).

³² BOA. Dâhiliye Nezâreti, İdare (DH.İD), 99/23, 26 Ocak 1914 (1332 S. 28).

³³ BOA. Dâhiliye Nezâreti, Umûr-ı Mahalliye ve Vilayât Müdürlüğü (DH.UMVM), 77/31, 12 Nisan 1916 (1334 C. 08).

³⁴ BOA. Dâhiliye Nezâreti, İdare-i Umumiyye, Ekleri (DH.İ.UM.EK), 50/114, 29 Nisan 1919 (1337 B. 28).

³⁵ BOA. Dâhiliye Nezâreti, Asayiş Kâlemi (DH.EUM.AYŞ), 16/5, 19 Temmuz 1919 (1337 L. 20).

³⁶ BOA. DH.MKT, 2646/78, 03 Kasım 1908 (1326 L. 09).

³⁷ BOA. DH.MKT, 1331/4, 18 Nisan 1880 (1297 Ca. 08); BOA. Yıldız, Sadâret Husûsî Maruzât Evrâkı (Y.A.HUS), 230/45, 09 Kasım 1889 (1307 Ra. 15).

gibi konularda kendilerine yardım edilmesini talep etmek zorunda kalmıştır. Fakat çekirge afetlerinin önlenememesi ve defalarca yaşanması hem ahaliyi hem de mahalli yöneticileri uzun süre uğraştırmıştır. Bu gelişmeler üzerine Diyarbakır Vilayet Meclisi tarafından Maliye Nezareti'ne meydana gelen problemlerin çözülmesi için yazı gönderilmiştir.³⁸ Söz konusu yazıda “*şimdilik tohumluk buğday ve arpa ihtiyacı olanlara arazi ve çift büyüklüğüne göre verilmek üzere toplam on bin kile buğday ve beş bin kile de arpa ihtiyacı hâsıl olduğu belirtilmiştir. Her kile buğdayın yüz yetmiş beş ve arpanın da yüz yirmişer kuruş olacağından bahisle toplam iki milyon üç yüz elli bin kuruşun gönderilmesi*” bildirilmiştir.³⁹ Maliye Nezareti, yaşanan çekirge afetleri sonucunda ortaya çıkan problemlerin çözümü konusunda Dâhiliye Nezareti ile irtibat sağlayarak yaşananlar hakkında istişarede bulunmuştur. Yukarıda belirtilen yardım yazısı üzerine Diyarbakır Vilayeti'nde, çekirge afetinin meydana geldiği kaza ve köylerde ikamet eden ahalinin tohumluk buğday ile arpa ihtiyacına yönelik dağıtılacak zahirenin satın alınması için ne kadar meblağa ihtiyaç duyulduğu hakkında alan araştırması yapılmıştır. Söz konusu araştırma üzerine Diyarbakır Meclisi tarafından istenilen miktarın fazla olduğuna karar verilmiştir.⁴⁰ Maliye Nezareti, Diyarbakır Vilayeti'nde yaşanan çekirge afeti üzerine yaklaşık olarak dokuz yüz kırk bin kuruşun gönderileceğini bildirmiştir.⁴¹ Ayrıca ihtiyacı olan ahaliye tohumluk zahire satın alınması için taşra menafî sandıklarından borç verilmesi kararlaştırılmıştır. Bunların yanı sıra ekin mevsimi geçmeden ahalinin tohum ihtiyacının karşılanması ve bu sene ahalden borç tahsil edilmemesi bildirilmiştir.⁴²

XIX. yüzyılın son çeyreğinde tarımsal mahsulât üzerinde zarara sebebiyet veren haşere ve canlılara karşı kimyasal bir mücadele söz konusu değildir. Diyarbakır ahalisinin huzura kavuşması ve vilayet ekonomisinin iyileştirilmesi hususunda gerek mali, gerekse idari açıdan yetkililerin almış olduğu tedbirler, devrin imkânlarının yetersiz oluşu nedeniyle zaman zaman mutlak bir başarıyı engellemiştir. Örneğin; vilayet dâhilindeki Çemiş ve Kulermiş mevkilerinde ortaya çıkan çekirgelerin henüz sürfe (kurtçuk) halinde iken imha edilmesi bildirilmesine rağmen gerekli olan elli bin kuruşun zamanında ulaştırılmadığı görülmüştür.⁴³ Bu ise çekirge belasının tamamen defedilmesini ve ziraatın devam ettirilmesini sekteye uğratmıştır.⁴⁴ Bunların yanı sıra devletin, eksikliklere rağmen, ahalinin karşılaştığı sorunları incelemesi ve bu sorunların çözülmesi yönündeki çalışmaları dikkate değerdir.⁴⁵

Diyarbakır Vilayeti'ndeki ahaliye gerekli zirai mahsulât yardımının yanı sıra çekirge afeti sebebiyle yer değiştiren ahalinin erzak ihtiyacı da karşılanmıştır.⁴⁶ Çekirge afeti sebebiyle ikamet alanını değiştirme problemi Diyarbakır Vilayeti'nde sıklıkla karşılaşılmıştır. Vilayet dâhilinde “*çekirge hasarına uğrayan mahaller ahalisinden birçok aile öteye beriye dağıldıkları sırada nefis-i Diyarbakır'a dâhi bir hayli nüfus gelmiştir. Bunlar çırılçıplak bir halde sokaklarda ve cami havalilerinde muhtaç bir halde bulunmaktadır.*” Bu sebeple menafî sandıklarından söz konusu kişilerin öncelikli ihtiyaçları karşılandıktan sonra belirtilen kişilere

³⁸ BOA. A.}MKT.MHM, 494/37, 23 Ağustos 1887 (1304 Z. 03).

³⁹ BOA. DH.MKT, 1439/3, 13 Ağustos 1887 (1304 Za. 23).

⁴⁰ BOA. MV, 23/25, 17 Ağustos 1887 (1304 Za. 27); BOA. DH.MKT, 1444/28, 04 Eylül 1887 (1304 Z. 15).

⁴¹ BOA. MV, 25/11, 12 Ekim 1887 (1305 M. 24).

⁴² BOA. A.}MKT.MHM, 495/20, 16 Kasım 1887 (1305 S. 29). 1914 yılında Diyarbakır ve Mardin sancaklarındaki muhtaç olan ahaliye tohumluk yardımı yapılmıştır. Bkz; BOA. DH.İD, 99/23, 26 Ocak 1914, 1332 S. 28). Ayrıca Diyarbakır Vilayeti'ne çekirge afeti sebebiyle devletin maddi yardımı Birinci Dünya Savaşı zamanında da devam etmiş ve hazineden 200.000 kuruş söz konusu vilayete gönderilmiştir. Bkz; BOA. DH.UMVM, 77/31, 12 Nisan 1916 (1334 C. 08).

⁴³ BOA. DH.İ.UM.EK, 50/114, 29 Nisan 1919 (1337 B. 28).

⁴⁴ BOA. DH. EUM.AYS, 16/5, 19 Temmuz 1919 (1337 L. 20).

⁴⁵ BOA. DH.MKT, 1388/51, 29 Aralık 1886, (1304 R. 2); BOA. MV, 15/41, 2 Ocak 1887 (1304 R. 06).

⁴⁶ BOA. MV, 32/63, 27 Mayıs 1888 (1305 N. 16).

tohumluk verilmesi ve tekrardan eski ikamet arazilerine dönmeleri için de yol parası ödenmesi kararlaştırılmıştır.⁴⁷ Çekirge afetleri sonucunda merkezden ve diğer vilayetlerden Diyarbakır Vilayeti'ne yardım yapıldığı gibi Diyarbakır Vilayeti'nden de aynı problemler üzerine komşu vilayetlere zahire ve hububat yardımı yapılmıştır.⁴⁸

Osmanlı Devleti, Diyarbakır Vilayeti'nde tarımsal üretimin önemli ölçüde azaldığı afet dönemlerinde alınan vergilerin miktarında indirime gitmiştir. Ayrıca bazı muafiyetler sağlamış ve geçmişe ait birikmiş vergi borçlarının ödenmesini yeni düzenlemelerle uygun hale getirmiştir. Osmanlı Devleti, mümkün olan en kısa süre içerisinde bu afetlerden etkilenen çiftçilere yardım etmeye çaba göstermiştir. Söz konusu vilayette çekirge afeti dönemlerinde emlak ve arazi vergilerinin ertelendiği görülmüştür.⁴⁹ Bunların yanı sıra çekirge afetiyle mücadele konusunda Ecnebinin yardım etme istekleri, zaman zaman yardımına ihtiyaç duyulmadığı belirtilerek geri çevrilmiştir.⁵⁰

C. Çekirge Afetine Karşı Devletin Aldığı Tedbirler

1) Çekirge ve Çekirge Yumurtalarının İmhası

Osmanlı Devleti'nin tarım arazileri dönem dönem çekirge sürülerinin yıkıcı zararlarına maruz kalmıştır. Söz konusu dönemlerde çekirge ile mücadelede insan gücüne bağlı kalmış ve haliyle çekirgelerin imha edilmesi de zorlaşmıştır. Çekirge afetlerine karşı farklı yöntemlerin uygulandığı ve gelişmelere göre yöntem değişikliğine gidildiği anlaşılmıştır. Sıcak suyla haşlama yöntemi, ateşle yakma yöntemi, vurarak öldürme yöntemi, çarşaf ile yakalama yöntemi, çinko levha yöntemi ve tahta tırpanla çekirgeleri ezme yöntemi gibi muhtelif imha yöntemleri Osmanlı Devleti'nin genelinde uygulanmıştır.⁵¹ Ayrıca toprağı çapalama ve çekirgeleri elle toplama yöntemi, yumurtaları dış tesirlere maruz bırakmak için toprağı sürme yöntemi, hendeklere yönlendirerek üzerini toprakla kapatma yöntemi ile çekirgenin tabii düşmanı olan hayvanlar vasıtasıyla imhası gibi yöntemlerin de diğer vilayetlerle birlikte Diyarbakır Vilayeti'nde işleme konulan yöntemler olduğu anlaşılmıştır.⁵²

Diyarbakır Valiliği çekirge afetinin yaşandığı dönemlerde, çekirgenin bir önceki sene arazilere yumurta bırakıp bırakmadığının incelenmesi ve çekirge yumurtalarının görüldüğü arazilere erken müdahale edilmesi için sürekli olarak Diyarbakır Vilayeti'ne bağlı sancak ve kaza yöneticilerine emirler göndermiştir.⁵³ Bu bağlamda çekirge yavru ve yumurtalarının toplanması için halka kıyye başına ücret ödenmiştir. Ayrıca çekirgeyle mücadelede gerekli çift, tırmık, kürek ve kazma gibi aletler satın alınmış, bununla görevli idareci ve memurlara da yevmiye ile birlikte yol parası verilmiştir.⁵⁴

Çekirge afetini engellemek ve tamamen bitirmek için muhtelif tedbirler alınmıştır. Gömülü halde bulunan çekirge yumurtalarını imha etmenin bir yolu da çekirge yumurtası bulunan arazilerin çift hayvanları vasıtasıyla sürülmesidir. Bu sebeple söz konusu uygulamanın

⁴⁷ BOA. A.Ş.MKT.MHM, 497/39, 30 Mayıs 1888 (1305 N. 19).

⁴⁸ BOA. DH.MKT, 110/44, 13 Ağustos 1893 (1311 M. 29).

⁴⁹ BOA. DH.MKT, 1334/7, 07 Ocak 1881 (1298 S.05).

⁵⁰ BOA. DH.MKT, 1508/88, 16 Mayıs 1888 (1305 N. 05).

⁵¹ Satılmış, *agt.*, s. 259-268

⁵² BOA. ŞD, 2440/1, 26 Şubat 1881 (1298 Ra. 26); BOA. DH.MKT, 1396/25, 30 Ocak 1887 (1304 Ca. 05); BOA. BEO, 3993/299424, 22 Ocak 1912 (1330 S. 02).

⁵³ BOA. DH.MKT, 1373/108, 23 Ekim 1886 (1304 M. 24); BOA. DH.MKT, 1388/51, 29 Aralık 1886 (1304 R. 02); BOA. MV, 15/41, 02 Ocak 1887 (1304 R. 06); BOA. DH.MKT, 1396/25, 30 Ocak 1887 (1304 Ca. 05); BOA. MV, 53/53, 01 Mayıs 1890 (1307 N. 11); BOA. BEO, 3993/299424, 22 Ocak 1912 (1330 S. 02); BOA. DH.EUM.AYS, 16/5, 19 Temmuz 1919 (1337 L. 20).

⁵⁴ BOA. DH.MKT, 1721/67, 30 Nisan 1890 (1307 N. 10); BOA. DH.MKT, 2727/75, 02 Şubat 1909 (1327 M. 11); BOA. DH.İ.U.M.EK, 50/114, 29 Nisan 1919 (1337 B. 28).

işleme konulması istenmiş ve faydaları belirtilmiştir. “Çekirgeyi itlaf etmenin en kolay yolu çekirgenin yumurtlamış olduğu arazileri sonbahar esnasında bir buçuk-iki parmak derinliğinde kazıp sürmeli ve demirden tırmık ile toprağın keskinlerini parçalamalıdır. Yani toprağı eşip kazarak çekirgenin gömdüğü yumurtaları dışarı çıkarmalı ve toprağın yüzüne götürmeli ki açıkta kalan yumurtalar yağmur⁵⁵ ve soğuktan telef olsunlar.”⁵⁶ Diyarbakır Vilayeti’ne bağlı sancak, nahiye ve köylerinde çekirge tohumlarının çatlamadan ve yavrularının oluşmadan evvel imha edilmesine yönelik çalışmalar yapılmıştır.⁵⁷ Diyarbakır Vilayeti’nden merkezin tavsiyeleri doğrultusunda çekirge tohumlarının imha etmesi ile alınan tedbir ve uygulamaların sürdürülmesi istenmiştir. Burada çekirge belasının tamamen defedilmesi ve ziraatın devam ettirilmesi hedeflenmiştir.⁵⁸

Çekirgeler yumurtalardan çıktıktan sonraki üç-dört gün süresince kanatları oluşmadığı için bir şey yemezler ve geceyi ağaçlarda geçirirlerdi. Fakat kanatları oluşmaya başlayınca ot ve zirai mahsulleri yemeğe başlayarak çevreye zarar verirlerdi. Çekirge yavruları en azından üç hafta içinde, derilerini değiştirmeden ve büyümeden imha edilmeliydi.⁵⁹ Bu sebeple Diyarbakır Vilayeti’nde çekirgelerin henüz kurtçuk halinde iken ve uçuşa başlamadan imhasına mesai harcanmıştır.⁶⁰ Buna rağmen çekirge yumurtalarının toplanması meydana gelecek olan tehlikeyi tamamen bertaraf etmemektedir. Çekirge afetinden bir vilayetin tamamen kurtulması için çevre vilayetlerde de aynı işlemlerin titizlikle yapılması gerekmektedir. Söz konusu meseleye önem verildiği ve yevmiye ile işçi taburları oluşturularak çekirge yumurta ve yavrularının toplatıldığı anlaşılmaktadır. Örneğin 2 Şubat 1909 tarihinde Urfa Sancağı’nda çekirge afetinin yaşanması nedeniyle Diyarbakır Vilayeti’ne sığraması ihtimaline karşı gerekli tedbirler alınmıştır.⁶¹

14 Kasım 1912 tarihinde hazırlanan çekirge talimatnamesine göre çekirgenin veya çekirge yumurtasının ilk defa görüldüğü arazilerdeki köy muhtarları, ihtiyar meclisleri ve ahali ile yerleşim alanı dışındaki arazilerde ise aşiret reisleri gelişmeleri hemen yerel idareye haber vermeye zorunlu tutuldu. Çekirgenin ve çekirge yumurtasının görüldüğü arazilerde belirlenen talimatnameye göre teşkil edilecek komisyonlar yine aynı talimatnameye göre gerekli çalışmaları yapacaktır. İlkbaharda yumurtaların toplandığı arazilerde bir miktar çekirgenin zuhur ettiği görülürse mükellef tutulan ahali komisyon tarafından sevk edilerek imha işlemi tamamlanacaktır. Hazırlanan söz konusu talimatnameye göre çekirge meselesinin görüldüğü arazilere görevlendirilen memur ve komisyon üyelerine yol parası verilecektir. Ayrıca ambar kiralari ve diğer masraflar da mal sandıklarından karşılanacaktır.⁶² Diyarbakır ve kazalarında belirtilen yazılı talimatnameye göre çekirge afetinin önlenmesine ve çekirgelerin imha edilmesine yönelik çalışmalar yapılmıştır.

Çekirgelerin imhasında bazı hayvanların hizmeti olduğu görülmektedir. Çekirgenin düşmanı olan bu hayvanların başında; sığırcık kuşu, karga, turna, beyaz martı, domuz, kör sıçan, yaban faresi, kedi, köpek, kurbağa ve balık gelmektedir. Söz konusu hayvanlar çekirgeleri yemek suretiyle insanlara yardımcı olmaktadır. Özellikle “kırmızı ve adi sığırcıklar

⁵⁵ Yağmurlu, karlı ve soğuk havalarda çekirgelerin telef olmasına yardımcı olurdu. Örneğin; 1870 yılında Mardin, Sürgücü ve Savur’da çekirge afeti ortaya çıkmıştır. Buna rağmen yağın kar ve yağmur sonucunda çekirgeler telef olmuş ve ahali ise söz konusu afetten kısa sürede kurtulmuştur. Bkz: DVG, No: 40, 06 Mayıs 1870 (1287 S. 04).

⁵⁶ Parsagyan, *age*, s. 13.

⁵⁷ BOA. DH.MKT, 1388/51, 29 Aralık 1886 (1304 R. 02).

⁵⁸ BOA. DH.MKT, 1396/25, 30 Ocak 1887 (1304 Ca. 05).

⁵⁹ Parsagyan, *age*, s. 9.

⁶⁰ BOA. DH.MKT, 1721/67, 30 Nisan 1890 (1307 N. 10); BOA. DH.EUM.AYS, 16/5, 19 Temmuz 1919 (1337 L. 20).

⁶¹ BOA. DH.MKT, 2727/75, 02 Şubat 1909 (1327 M. 11).

⁶² *Çekirgenin İtlafına Dair Kanun ve Talimat*, Matbaa-yı Hayriye ve Şürekâsı, Dersaâdet 1329, s. 2-3.

dahi hepsinden ziyade çekirgeyi telef eder ve bunlar daima çekirgenin arkasından gelirler. Öyle ki bir yerde çok fazla sığırcık görüldüğünde orada hemen çekirge dahi görünecek diye biliriz. Bu kuşlar çekirgeyi yediklerinden ziyadesini telef ederler."⁶³ Sığırcık kuşlarının ağızlarında çekirgeleri öldürme esnasında yapışkan bir sıvı oluşur ve gagalarını açmakta zorlanırlar. Çekirgeler ağızlarını temizlemeye ihtiyaç duyduğundan su aramaya koyulurlar. Zirai mahsule zarar veren ve ekonomiyi sekteye uğratan çekirgeler nedeniyle sıkıntı yaşayan ahalinin çare olarak başvurduğu önlemlerden birisi de dini özelliği de bulunan söz konusu suyu kapların içerisine koyarak etrafa bırakmaktır.⁶⁴ Görüldüğü üzere ilahi temelli olduğu düşünülen söz konusu afete karşı ilahi çözüm yolları arayışına gidilmektedir. Çekirge afeti yaşanan bölgelerden devlet aracılığı ile gelen talep ya da şeyhlerin kendi aldıkları istihbarat üzerine devletten gerekli izni alıp afetin görüldüğü bölgelere çekirge suyunu götürerek dini ritüelleri uygulamaktadır. Çekirge suyu şeyhlerinden en meşhuru Ankara Kızılcahamam'ın Şeyhler köyündeki Şeyh Ali Semerkandî hazretleri idi. O ve onun neslinden gelenler, tekkedeki suyu alarak ihtiyaç duyulan vilayetlere ulaştırırdı.⁶⁵ Bunun için Halep, Suriye, Diyarbakır ve Musul vilayetlerine sığırcık suyu götürecek olan Çekirge Şeyhleri Ali, Ömer Lütfü ve Mahmut Efendilere gerekli kolaylığın sağlanması ve hürmet gösterilmesi istenmiştir.⁶⁶ Anlaşıldığı üzere çekirge afetlerine karşı yürütülen mücadele yüzyıllar içinde teknik olanaklar ve toplumsal bilinç düzeyi nispetinde bir değişim ve gelişim göstermiştir. Buna rağmen çekirge suyu gibi dini ritüellerden beklenti de devam etmiştir.

2) Çekirge Afetine Karşı Ahalinin Mükellef Tutulması

Ahalinin ve memurların çekirge ve yumurtalarını toplamak için fazlaca mesai harcadığı anlaşılmaktadır. Çekirge afetinin yaşandığı dönemlerde bu mesele söz konusu kişilerin öncelikli işleri arasına alındığı görülmektedir. Örneğin; Diyarbakır ve Mardin sancaklarında yol yapımında çalıştırılan ahali, çekirge istilası sebebiyle yol çalışmasına ara verdirilerek çekirgelerin imhası için çalıştırılmaya yönlendirilmiştir.⁶⁷ Arşiv belgelerinden anlaşıldığı üzere Diyarbakır vilayet ve sancak yöneticileri, çekirge afetiyle mücadele edilen bölgelerdeki görevli memurları ve mükellef tutulan ahaliyi teşvik etmiştir. Çekirge ile mücadelede ahalinin fedakârlıkla çalışması için yeni düzenlemeler yapılmıştır. 1886 ve 1887 yıllarında ahalinin topladığı çekirge tohumlarının kıyyesi 20 para karşılığında alınarak hâsılatı menafî sandıklarından karşılanmıştır.⁶⁸ 1890'da ise ahalinin çekirge ve tohum toplamasının teşvikine devam edildiği anlaşılmıştır.⁶⁹ Diyarbakır Vilayeti'ne bağlı "*çölde mamur ve gayri mamur mahallinde kesret üzere zuhur eden ve tohum halinde bulunan çekirgeyi toplayıp gönderenlere beher kıyyesi için menafî sandıklarından ilk defası yirmi beş ve sonrası on para ücret itası ve bunun için komisyon teşkiliyle icap edenlere de yevmiye veya ücret verilmesi*" bildirilmiştir. Çekirge tohumlarını komisyonlar vasıtasıyla belirli merkezlere gönderilip, mahalli memurlarca imha ettirilmesi kararlaştırılmıştır.⁷⁰ Anlaşıldığı üzere yerel mülki ve askerî görevliler ile ahalden maksimum derecede istifade edilmiştir. Sonuçta harcanan mesai boşa gitmemiş ve içerideki bu seferberlik hali karşılık bulmuştur.

⁶³ Parsagyan, *age*, s. 20-21.

⁶⁴ *1332-1333 Senelerinde Anadolu'da ve Suriye'de Çekirgelere Karşı İcra Edilmiş Olan Mücadeleyi Mübeyyin Eserdir*, Matbaa-yı Osmaniyye, Dersaadet 1334, s. 165-167.

⁶⁵ Alpaslan Demir, "Osmanlı Devleti'nde Haşerelere Karşı Bir Önlem: Çekirge Suyu", *Erdem Dergisi*, S. 67, 2014, s. 35-38.

⁶⁶ BOA. DH.MKT, 1665/17, 09 Ekim 1889 (1307 S.13).

⁶⁷ BOA. DH.MKT, 1373/108, 23 Ekim 1886 (1304 M. 24).

⁶⁸ BOA. DH.MKT, 1388/51, 29 Aralık 1886 (1304 R. 02); BOA. MV, 15/41, 02 Ocak 1887 (1304 R. 06).

⁶⁹ BOA. DH.MKT, 1721/67, 30 Nisan 1890 (1307 N. 10).

⁷⁰ BOA. MV, 53/53, 01 Mayıs 1890 (1307 N. 11).

Diyarbakır Vilayeti'nde çekirge veya yumurtalarını toplamak için ahaliyi teşvik etmenin yanı sıra ahalinin belirli bir süre mükellef tutulduğu görülmektedir. Çekirge afetine karşı görevlendirilen yetkililer ahaliyi teftiş ederek meydana gelebilecek suiistimalleri engellemeye çalışmıştır. Buna rağmen zaman zaman ahalinin muhtelif bahaneler ileri sürerek alınan kararlara riayet etmedikleri veya çekirge yumurtalarını toplama mükellefiyetine iştirak etmedikleri anlaşılmıştır. Diyarbakır Vilayeti'nde çekirge yumurtalarının toplatılmasında mükellefiyetlerini yerine getirmeyen ahaliye çekirge talimatnamesine göre hukuki cezalar uygulanmıştır.⁷¹

Çekirge ve tohumlarını itlaf etmek için süpürge gibi alet ve edevatla mükellef tutulan ahalinin sevklerinin zaman zaman mümkün olmadığı ve problem yaşandığı görülmüştür. Söz konusu problemlerin meydana geldiği zamanlarda çekirge ve tohumları ücretle tutulan işçilere toplatılmış ve imha edilmiştir.⁷² Ayrıca ahalinin, memurun ve amelelerin yeterli gelmediği ve ihtiyaç olduğu durumlarda redif askerlerinin de çekirge afetini önlenmesi için görevlendirildiği anlaşılmıştır. Bu askerler savaş ve eğitim zamanlarında askerî birliklere çağrılan, geri kalan zamanda kendi işleriyle meşgul olan kişilerdir. Redif askerleri çekirge afetinin etkili bir şekilde yaşandığı dönemlerinde ise söz konusu meselenin takipçisi olarak görevlendirilmiştir. Bu kolluk kuvvetleri çekirge afetine karşı Mardin Sancağı ve kazalarında başarılı hizmetler görmüştür.⁷³

3) Çekirge Afetiyle Mücadelede Karşılaşılan Problemler ve Çözüm Yolları

Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu maddi imkânların elverişsizliği çekirge ile mücadeleyi olumsuz etkilemiştir. Nitekim Diyarbakır Vilayeti'nde hem yöneticiler hem de ahali zaman zaman yetersiz kaynak ile karşı karşıya kalmıştır. Diğer bir problem ise gerekli mali kaynağın zamanında ulaştırılamamasıdır. Bu durum çekirgelerin yumurtadan çıkarak uçkun hale gelmesine, ardı ardına birçok sene aynı arazilerin zirai faaliyetlerine zarar vermesine neden olmuştur.⁷⁴

Çekirge afetinin ilerlemesi üzerine yapılacak çok fazla şey olmamakla birlikte söz konusu afetinin görüldüğü dönemlerde görevli olan idarecilerin, memurların ve ahalinin suiistimalleri afetin etkisini arttırmasına neden olmuştur. Söz konusu suiistimler nedeniyle bazen çekirgeler, sadece yumurtadan çıktıkları arazilerde değil çevresinde bulunan birçok yerleşim alanındaki zirai arazilere de zarar vermiştir. Osmanlı Devleti meydana gelen olumsuzlukları tetkik ederek ihmalleri görülen görevlilere kanuni cezaları uygulamıştır. Örneğin; Mardin Sancağı Mutasarrıfı Kamil Paşa'nın vazifesini suiistimal ettiği ve çekirge imhasıyla da yeterince ilgilenmediğinin anlaşılması üzerine görevinden alınmasına karar verilmiştir. Çünkü ihmalleri üzerine çekirge afeti etkisini arttırmış ve ahali zor durumda kalmıştır. Bunun üzerine söz konusu sancağa Rasih Efendi tayin edilmiştir.⁷⁵ 1916 yılında Diyarbakır Vilayeti ile birlikte çekirge afetinin yaşandığı muhtelif vilayetlere gönderilen yazıda; yetkililerin çekirge

⁷¹ BOA. MV, 160/69, 20 Ocak 1912 (1330 M. 30). Ayrıca 1912 yılında hazırlanan ve 1913 yılında da ek maddeleri kabul edilen çekirge talimatnamesine göre; mükellef tutulan muhtarlar, ihtiyar heyetleri ve aşiret reisleri görevlerine itibar etmediği vakitte üç, ahali ise mükellef tutulmasına rağmen çalışmadığı vakitte bir Osmanlı Lirası para cezasına çarptırılacaklardır. Bkz; BOA. DH.UMVM, 77/22, 03 Mart 1913 (1331 Ra. 24). Bunların yanı sıra mükellef tutulmasına rağmen işlerini zamanında yapmayan kişiler belirlenen para cezalarını da ödemezler ise vilayet, liva ve kaza merkezlerinde belediye meclisleri, nahiye merkezlerinde ise nahiye meclisleri tarafından cezaları temyiz olunmayacaktır. Söz konusu kişilere ceza kanunnamesinin 37. maddesi gereğince hapis cezası uygulanabilecektir. Bkz: *Çekirgenin İtlafına Dair Kanun ve Talimat*, s. 2-6.

⁷² BOA. BEO, 3993/299424, 22 Ocak 1912 (1330 S. 02).

⁷³ BOA. DH.MKT, 1428/50, 01 Temmuz 1887 (1304 L. 09).

⁷⁴ BOA.DH.i.UM.EK, 50/114, 29 Nisan 1919 (1337 B. 28); BOA. DH.EUM.AYS, 16/5, 19 Temmuz 1919 (1337 L. 20).

⁷⁵ BOA. DH.MKT, 1422/58, 23 Mayıs 1887 (1304 Ş. 29).

afetine karşı olan mücadelede, görevlerini gereği gibi yerine getirmeleri belirtilmiş, söz konusu mücadelede ihmali görülenlerin görevlerinden azledilecekleri ve şiddetli şekilde cezalandırılacakları bildirilmiştir.⁷⁶

Çekirgenin ve çekirge yumurtasının görüldüğü arazilerde hazırlanan talimatnamelere göre vilayetlerde muhtelif komisyonlar oluşturulmuştur.⁷⁷ Oluşturulan komisyonlarda da zaman zaman usulsüzlükler yaşanabilmiştir. Örneğin; Diyarbakır'da çekirge afeti sonrasında zuhur eden kıtlık ve pahalılık dolayısıyla kurulan komisyona tayin edilen Belediye Meclis-i İdaresi Azası Oseb oğlu Ohannes zamanında menafi sandıklarından ahalinin menfaatine ayrılan kırk bin kuruş hakkında yolsuzluk yapıldığı iddiasıyla söz konusu meselenin tetkiki yapılmıştır.⁷⁸ Çekirge afetiyle mücadelede zaman zaman ortaya çıkan olumsuzluklar görevlilerin ihmallerinin yanı sıra devletin imkânsızlığından, halkın bilinçsizliğinden ve coğrafi şartların olumsuzluğundan da kaynaklanmıştır.

D. Çekirge Afetinin Neticeleri

XIX. yüzyılın son çeyreğinde Diyarbakır Vilâyeti'nde etkili olmaya başlayan çekirge afetleri beraberinde birçok olumsuzluğu getirmiştir. Afet nedeniyle zirai faaliyetler zaman zaman küçük, bazen de büyük oranda zarar görmüştür. Çekirge afetlerinin zirai ürünleri telef etmesi neticesinde ahalinin, mültezimlerin ve devlet hazinesinin büyük oranda zarara uğradığı anlaşılmıştır. Bunun yanı sıra çekirge afetleri büyük miktarda masraflara da yol açmıştır. Zirai ürünlerin büyük ölçüde zarar gördüğü çekirge afetleri beraberinde kıtlığı getirmiştir.⁷⁹ Bu sebeple Diyarbakır Vilayeti'nde kıtlık problemlerinin çözülmesi ve ahaliye yardım edilmesi amacıyla mahalli komisyonlar kurulmuştur.⁸⁰ Devlet görevlileri Diyarbakır Vilayeti'nde yaşanan problemleri çözmek için hububat yardımının yanı sıra hububat fiyatlarında yaşanan olağan dışı artışları düzenlemeye gayret göstermiştir.⁸¹ Örneğin; 1898 yılında bir kile buğday on sekiz kuruşa indirilmiştir.⁸² Ayrıca çekirge afetinin yaşandığı dönemlerde mahsulât darlığı sebebiyle Diyarbakır Vilayeti'nden zahire ihracı belirli bir süreliğine yasaklanmıştır.⁸³

Diyarbakır Vilayeti'nde yaşanan çekirge afeti sonucunda meydana gelen kuraklık ve kıtlık sonrası asayiş problemleri ortaya çıkmıştır. Osmanlı Devleti insani düşünce ile sağladığı yardımların sonrasında yaşanan asayiş bozucu olaylar karşısında güvenliğin ve merkezi otoritenin kaybolmamasına da dikkat etmiştir. Söz konusu problemlere yönelik askerî tedbirler alarak asayiş problemlerini bitirme yoluna gitmiştir. Buna rağmen bölgedeki aşiret yapılanmasının durumu ve izinsiz yer değiştirmeler belirtilen problemlerin çözümünü zorlaştırmıştır. Çekirge afetleri dolayısıyla mahsulleri telef olan ahali sıkıntıya düşerek ikamet alanlarını terk etmeye başlaması asayiş problemlerinin artmasına neden olmuştur. Örneğin; 1889 yılında Mardin'in Kiki ve Çergan nahiyeleri arasındaki, Mardin şeyhlerinden Seyid Abdurrahman'ın tekkesine bağlı, Birkefer, Hacıoğlu, Siberke, Atışan, Kerkenar köyleri çekirge afeti sonucunda boşalmıştır. Söz konusu köylerin boşalması imar faaliyetlerinin sekteye uğramasına, tarımsal faaliyetlerin durmasına, Urban aşiretlerin bu arazileri zapt etmesine ve asayiş problemlerinin meydana gelmesine sebep olmuştur. Bunun üzerine belirtilen

⁷⁶ BOA. DH.İ.UM, 56/39, 18 Mart 1916 (1334 N. 20).

⁷⁷ BOA. DH.UMVM, 77/24, 13 Ocak 1914 (1332 S. 15).

⁷⁸ BOA. DH.MKT, 1577/85, 24 Aralık 1888 (1306 R. 20).

⁷⁹ BOA. DH.MKT, 1334/7, 07 Ocak 1881 (1298 S. 05).

⁸⁰ BOA. DH.MKT, 1577/85, 24 Aralık 1888 (1306 R. 20).

⁸¹ BOA. Dâhiliye Nezâreti, Şifre Kâlemi (DH.SFR), 571/34, 11 Kasım 1917 (1333 Ts. 11).

⁸² BOA. DH.TMIK.M, 55/37, 04 Temmuz 1898 (1316 S. 14).

⁸³ BOA. DH.MKT, 1621/109, 06 Mayıs 1889 (1306 N. 06).

olumsuzlukların engellenmesi ve ahalinin ikamet alanlarına dönmesine yönelik politika izlenmiştir.⁸⁴

1904 yılına gelindiğinde Diyarbakır Vilayeti'ne bağlı Mardin Sancağı'nın Nusaybin Kazası çekirge afeti ve kuraklık sebebiyle çevre vilayetlerdeki aşiretlerin uğrak alanı olmuştur. Örneğin; Bağdat, Halep, Musul, Diyarbakır ve Zor aşiretleri belirtilen afetler sebebiyle meralarını terk ederek Nusaybin'e gelmiştir. Söz konusu mesele asayiş problemlerini beraberinde getirmiştir. Bu sebeple aşiretlerin eski meralarına dönmelerinin temini hususunda Diyarbakır'dan Dördüncü ve Altıncı Ordu Komutanlıklarına tebligat gönderilerek askerî önlemlerinin alınması istenmiştir. Bu gelişmeler üzerine Nusaybin'de bulunan yüz elli kişilik kolluk kuvveti söz konusu problemlerin çözümü için görevlendirilmiştir.⁸⁵

Milli Aşireti⁸⁶, Diyarbakır Vilayeti ve çevresinde çekirge afeti sonucunda ikamet alanlarını değiştirerek asayişsizlik problemine sebep olan en etkili aşirettir. 1905 yılında yaklaşık altı yüz kişilik söz konusu aşiret mensubu, meydana gelen afet sonucunda, Çöl ve Mardin taraflarında ot bulamadıkları bahanesiyle hayvanlarıyla birlikte Diyarbakır'ın doğu taraflarındaki arazilere gelmiş ve asayiş problemlerine sebep olmuştur.⁸⁷ Diyarbakır Valiliği meydana gelen problemler üzerine çöl bölgesinde hangi arazilerde çekirge afetinin ortaya çıktığı, ne kadar zararın meydana geldiği ve hangi önlemlerin alındığına dair inceleme başlatmıştır. Diyarbakır Valiliği tarafından hazırlanan ve merkeze gönderilen raporda; çöl bölgesinde etkili bir çekirge afeti yaşandığı, etrafındaki meraların zarar gördüğü ve Milli Aşireti'nin de Diyarbakır'ın köylerine geldiği bildirilmiştir. Asayiş problemlerinin yaşanması üzerine jandarma, ümera ve zabıta tarafından söz konusu aşirete karşı üç koldan tedbir alındığı bildirilmiştir. Ayrıca Milli Aşireti Reisi İbrahim Paşa ile irtibata geçilerek aşiretten bazı kişilerin hırsızlık ve gasp gibi olaylara karıştığı ve söz konusu problemin engellenmesine yönelik İbrahim Paşa'ya uyarıda bulunduğu belirtilmiştir. Fakat problemler bitmediği gibi problemlerin derecesi ve etkisi artmıştır. Bu sebeple Behram Paşa komutasında jandarma, zabıta ve ümeradan müteşekkil bir bölük, problemlerin meydana geldiği arazilere gönderilmiştir. Milli Aşireti Zor, Musul, Halep ve Malatya'ya kadar olan arazilerde gerçekleştirdiği hırsızlık ve adam öldürme gibi suçlarla birlikte kuvvetini ve nüfuzunu arttırmıştır. Bir süre sonra ise Siverek tarafına gelerek Karakeçili Aşireti'ni de etkisini altına almayı başarmıştır. Bu sene baharda ise Nusaybin ve Mardin cihetlerine gelerek bu havalide bulunan Cubur, Tay, Ganame, Kiki, Helacan, Dekuri ve diğer aşiretlere saldırmış ve söz konusu aşiretleri zorla kendisine bağlayacak duruma geldiğinden bölgenin en güçlü aşireti olmuştur. Hatta hükümetle rekabet edecek derecede kuvvetli duruma gelmiştir. Milli Aşireti mensuplarının çekirge afetini bahane ettiği, Maden ve Çermik ahalisini dâhi rahatsız ettiği, söz konusu ahalinin hayvanlarını ve eşyalarını gasp ettiği gibi adam yaralama ve öldürme olaylarına karıştıkları belirtilmiştir. Bu aşiretin silahlı olduğu ve ziraat alanlarına zarar verdiği Reis-i Ulema'dan Mahmut ve şehrin ileri gelenleri tarafından bildirilmiş, gerekli önlemlerin alınması istenmiştir. Ayrıca asker ihtiyacı olduğu bildirilerek Harput'tan acilen iki bölük

⁸⁴ BOA. DH. MKT, 2107/95, 18 Eylül 1898 (1316 Ca. 02).

⁸⁵ BOA. DH. TMİK.M, 184/10, 19 Nisan 1904 (1322 S. 03).

⁸⁶ Milli Aşireti ilk dönemlerinde Viranşehir merkezli bir aşirettir. Zamanla güçlenerek bölgede en etkili aşiretler arasına girmiştir. Milli Aşireti'nin reisleri zaman zaman güzel hizmetler yaptığı gibi zaman zaman da Diyarbakır ahalisine ve eşrafına zarar verip isyan etmişlerdir. Bölgedeki Kiki, Şammar ve Anaze gibi aşiretlerle sık sık sorun yaşamıştır. (Ali Emiri Efendi, *Diyarbakırlı Bazı Zevâtın Terceme-i Hâlleri*, Millet Kütüphanesi, Numara: 750, Tarihsiz, V:236a-237b). Milli Aşireti kısa sürede etkili bir aşiret haline gelmiştir. Özellikle reisleri İbrahim Paşa zamanında aşiretsel ve ailesel meselelerde söz sahibi bir aşiret olmuştur. İbrahim Paşa, çevresi tarafından dikkate alınan bir şahsiyettir. (Mark Sykes, "The Kurdish Tribes of the Ottoman Empire" *The Journal of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland*, Vol. 38, (July-December, 1908), p. 469-471).

⁸⁷ BOA. BEO, 2637/197712, 09 Temmuz 1905 (1323 Ca. 06).

askerin olay mahallindeki arazilere sevki istenmiştir.⁸⁸ Milli Aşireti'nin meralara taarruz etmesinin ve hasar vermesinin önlenmesi için yüz kadar askerden müteşekkil piyade bölüğü Behram Paşa önderliğinde söz konusu aşiretlerin üzerine gönderildiği bildirilmiştir. Bu gelişmeler üzerine Milli Aşireti mensuplarının Karacadağ eteklerine çekildikleri anlaşılmış, Diyarbakır Vilayeti'nin doğu ve batı bölgelerinde asayişin sağlandığı belirtilmiştir. Fakat Milli Aşireti'nin bazı köy ve meralar ile buralardaki hayvanlara zarar verdiği ortaya çıkmıştır. Söz konusu aşiretin on beş köye ait hayvanlara el koyduğu bildirilmiştir. Ayrıca Milli Aşireti'nin toplamda da otuz köye zarar verdiği belirtilmiştir. Diyarbakır Valiliği çekirge afeti sonucunda yaşanan problemler üzerine zararların tespiti ve problemlerin çözümüne yönelik inceleme başlatmıştır.⁸⁹ Sonuçta Milli Aşireti'nin çekirge afeti sebebiyle Diyarbakır'ın köylerine gelmesine ve buralarda oluşacak problemlerin engellenmesine yönelik jandarma ve zabıtlar tarafından gerekli tedbirler alınmıştır.⁹⁰ Bunların yanı sıra 1917 yılında Gazze Aşireti'nin de aynı sebeplerden dolayı yer değiştirdiği görülmüştür. Bunun üzerine benzer problemlerin meydana gelmemesi için Diyarbakır ve Urfa vilayetlerinde gerekli askerî tedbirler alınmıştır.⁹¹

İnsanoğlu kimi zaman kendi isteğiyle yer değiştirmekte kimi zaman da hariçten gelen ve mecbur kalınan şartlar (savaş, kıtlık, doğal afetler vb.) nedeniyle yer değiştirmek zorunda kalmaktadır. Çekirge afeti sonucunda meydana gelen hareketlilik zorunlu göç grubuna girmektedir. Söz konusu afet sonrasında kıtlık sıkıntısı yaşayan ahali, çareyi afet bölgesinin dışına sığınmakta bulmuştur. 1886 yılında Diyarbakır Vilayeti sınırları içerisinde çekirge afetine uğrayan yerleşim alanlarından Diyarbakır sancak merkezine gelmiş ve muhtaç halde bulunan kişi sayısı bin dört yüz altmış yedi kişiye ulaşmıştır.⁹² Bunun üzerine söz konusu kişilerin memleketlerine dönmeleri için gerekli çabanın gösterilmesi istenmiştir. Buna rağmen belirtilen kişiler en az üç yıl kadar Diyarbakır Sancak merkezinde ikamet etmek zorunda kalmıştır. Söz konusu kişilere tohumluk verilmesi ve eski ikamet alanlarına dönmeleri için de yol parası ödenmesi kararlaştırılmıştır.⁹³ 1889 yılında belirtilen muhtaçların ellerine bir miktar para verilerek memleketlerine gönderildiği bildirilmiştir. Bu kişilere menafi ve mal sandıklarından yardım edilmiştir. Oluşturulan komisyon marifetiyle bin dört yüz doksan dört muhtaç kişiye para ulaştırılmıştır. Her kişiye otuz kuruştan toplam kırk dört bin sekiz yüz yirmi kuruş verilmiştir.⁹⁴ Bir yıl önceki verilen sayı ile sonrası arasında 3 nüfus eksilmiştir. Bu üç kişinin daha önceden memleketlerine döndüğü veya hayatlarını bu süreçte kaybettiği düşünülebilir.

Diyarbakır Vilayeti merkezi, sadece Diyarbakır Vilayeti'ne bağlı sancaklardan göç almamış; aynı zamanda komşu vilayetlerden de göç hareketlerine maruz kalmıştır. Örneğin 1893 yılında çekirge ve kuraklığın etkili bir şekilde ortaya çıktığı Bitlis Vilayeti'nden de Diyarbakır'a doğru bir hareketlilik yaşanmıştır.⁹⁵ Bulanık kazası dâhilindeki Yoncalı Köyü ile Muş kazası civarındaki bir takım köylerde meydana gelen çekirge afeti sonucunda ahali göç etmeyi düşünmüştür. Hatta bir takım ahali Diyarbakır Vilayeti gibi diğer vilayetlere ailesiyle birlikte göç etmiştir. Bunun üzerine Bitlis Vilayeti'ne gerekli yardımların ulaştırılması ve nüfus hareketliliğinin engellenmesi istenmiştir.⁹⁶ Çekirge afetinden Gayrimüslim tebaanın da etkilendiği anlaşılmıştır. Halep Valisi Osman Bey tarafından Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen

⁸⁸ BOA. DH.TMIK.M, 202/51, 29 Temmuz 1905 (1323 Ca. 26).

⁸⁹ BOA. Yıldız, Perâkende Evrâkı Askerî Mâruzat (Y.PRK.ASK), 231/87, 04 Ağustos 1905 (1323 C. 02).

⁹⁰ BOA. DH.SFR, 349/38, 20 Ekim 1905 (1321 T. 07).

⁹¹ BOA. DH.SFR, 551/81, 16 Nisan 1917 (1333 Ni. 16).

⁹² BOA. MV, 32/63, 27 Mayıs 1888 (1305 N. 16).

⁹³ BOA. A. JMKT.MHM, 497/39, 30 Mayıs 1888 (1305 N. 19).

⁹⁴ BOA. DH.MKT, 1601/87, 06 Mart 1889 (1306 B. 04).

⁹⁵ BOA. DH.MKT, 110/44, 13 Ağustos 1893 (1311 M. 29).

⁹⁶ BOA. DH.MKT, 147/46, 03 Aralık 1893 (1311 Ca. 24).

1893 tarihli telgrafta; Muş Sancağı ahalisinden ve Ermeni milletinden olup, iki üç senedir yaşanan çekirge afeti sebebiyle Diyarbakır ve diğer vilayetlere giden toplam 700 hanenin olduğu bildirilmiştir. Bunlardan 100 hanelik kafiye ise Urfa'ya gitmiştir. Söz konusu kafiye 238 nüfustan ibaret olup, Ermeni manastır ve mahallelerinde perişan bir halde amelelikle işlerini sağlamaktadır. Söz konusu kişiler hakkında uygulanacak muamele ile işlerini için bir miktar paranın gönderilmesi Urfa Mutasarrıflığı tarafından bildirilmiştir. Bu kişilerden iş gücü olanların amelelikle geçinmelerini sağlamasına devam etmesi istenmiştir. İş gücü olmayanlara ise belediye tarafından her nüfusa yarımşar kıyye eklemek verilmesi kararlaştırılmıştır. Ayrıca söz konusu kişilere merhametli davranılması istenmiştir.⁹⁷

Çekirge afetinin neticesinde kıtlık, pahalılık, asayiş problemleri ve göç hareketlerinin yanı sıra vergilerin toplanamaması, imar faaliyetlerinin durması ve devlet bütçesine ek masraflar gibi muhtelif problemler de yaşanmıştır. Diyarbakır Vilayeti'nin Mardin Sancağı'nda zuhur eden kıtlık, kolera ve çekirge afetleri sebebiyle ahali yardıma muhtaç duruma geldiği için vergilerden kalan borçlarının affı veya ertelenmesi hususunda Ermeni Katolik, Süryani Kadim, Süryani ve Keldani Katoliklerinin yetkilileri istekte bulunmuştur. Bu gelişmeler üzerine vergilerinin ertelenmesi ve birtakım yükümlülüklerin kaldırılması meselesi incelemeye alınmıştır.⁹⁸ Ayrıca çekirgelerin imhası için mükellef tutulan ahalinin zor durumda kaldığı anlaşılmaktadır. Örneğin; Mardin Kazası ahali birkaç yıldır devam eden çekirge afetiyle birlikte diğer afetlerle de mücadele etmektedir. Bu sebeple söz konusu ahali fazlaca zarara uğradıklarını belirterek iki senelik yol mükellefiyetinden affedilmelerini talep etmiştir.⁹⁹ Buna rağmen Mardin ahalisinin belirtilen yol mükellefiyetinden muafiyet talebi uygun görülmemiştir.¹⁰⁰ Osmanlı Devleti çekirge afetlerinin meydana geldiği dönemde vergi affına ve vergi borçlarının ertelenmesine zaman zaman pek sıcak bakmadığı da anlaşılmaktadır. Bunların yanı sıra görevli asker ve zabitanın işleri meselesi ortaya çıkmıştır. Muş ve çevresinde ortaya çıkan tarımsal problemler sonucunda söz konusu arazilerde görevli asker ve zabıtarların işlerinde sıkıntı yaşanmıştır. Bu sebeple ihtiyaç olan zahirenin Diyarbakır Vilayeti'nden gönderilmesi kararlaştırılmıştır.¹⁰¹

Osmanlı Devleti tesis ettiği komisyonlar vasıtasıyla çekirge afetinin yıkıcı etkilerinden tebaasını korumaya çalışmıştır. Devletin kötü giden ekonomik durumu sosyo-ekonomik huzursuzlukları daha fazla arttırmıştır. Her şeye rağmen devlet, Diyarbakır'da afetten etkilenen tebaasının ihtiyaçlarını karşılamaya çalışmıştır. İzlenen ve uygulanan politikalar da zaman zaman sorunlar yaşanmış olsa da söz konusu politikaların faydası görülmüştür. Örneğin; 1907 yılında çekirge ve kuraklığa karşı uygulamaya konulan mücadele başarıya ulaşmıştır. Çünkü söz konusu yılda Diyarbakır Vilayeti'nin aşar vergisi önceki yıla göre bir milyon üç yüz bin kuruş zamlı ihale olunmuştur.¹⁰²

Sonuç

Osmanlı Devleti'nin son döneminde meydana gelen doğal felaketler arasında çekirge afetleri de bulunmaktadır. Çekirge afetleri Osmanlı Devleti'nin birçok vilayetinde meydana geldiği gibi, Diyarbakır Vilayeti'nde de ortaya çıkmıştır. Söz konusu dönemde Diyarbakır Vilayeti'nin Diyarbakır merkez sancağı ile Ergani ve Mardin sancaklarında çok sayıda çekirge afeti meydana gelmiş ve bazı zamanlarda etkisini yıllarca sürdürmüştür. Diyarbakır

⁹⁷ BOA. DH. MKT, 190/71, 31 Aralık 1893 (1311 C. 22).

⁹⁸ BOA. DH.TMIK.M, 126/29, 02 Temmuz 1902 (1320 Ra. 25).

⁹⁹ BOA. ŞD, 1196/10, 25 Ağustos 1892 (1310 S. 01).

¹⁰⁰ BOA. MV, 71/58, 29 Eylül 1892 (1310 Ra. 07).

¹⁰¹ BOA. BEO, 3169/237633, 19 Ekim 1907 (1325 N. 12).

¹⁰² BOA. DH.SFR, 387/33, 09 Eylül 1907 (1323 A. 27).

Vilayeti'nde 1886-1890, 1904-1905, 1914 ve 1919 yıllarında etkili çekirge afetleri ortaya çıkmıştır. 1893, 1909 ve 1912 yıllarında ise komşu vilayetlerde meydana gelen çekirge afetlerinin sonucunda Diyarbakır Vilayeti'nde de gerekli tedbirlerin alındığı görülmüştür.

XIX. yüzyılın son çeyreğinde ve XX. yüzyılın başında tarımsal mahsulâtta zarara sebebiyet veren haşere ve canlılara karşı kimyasal bir mücadele söz konusu değildir. Bu sebeple çekirge ile mücadele daha çok insan gücüne bağlı kalmıştır. Diyarbakır Valilerinin öncülüğünde yerel mülki ve askerî görevliler ile vilayetin önde gelen kişilerin içinde bulunduğu komisyonlar oluşturulmuştur. Diyarbakır ahalisinin huzura kavuşması ve vilayet ekonomisinin iyileştirilmesi hususunda yetkililer tarafından gerek mali, gerekse idari açıdan tedbirler alınmıştır. Çekirge afetine karşı öncelikle hususi olarak görevlendirilen memurlar vasıtasıyla çekirgelerin bulunduğu arazilerin tespitine çalışılmıştır. Diyarbakır Vilayeti'nde çekirge veya yumurtalarını toplamak için ahalinin teşvik edilmesinin yanı sıra ahalinin belirli bir süre mükellef tutulduğu görülmüştür. Ayrıca ahalinin, memurun ve işçilerin yeterli gelmediği ve ihtiyaç olduğu durumlarda redif askerlerinin de çekirge afetinin önlenmesi için görevlendirildiği anlaşılmıştır. Çekirge afetine karşı görevlendirilen yetkililer, ahaliyi ve memurları teftiş ederek meydana gelebilecek suiistimalleri engellemeye çalışmıştır. Buna rağmen çekirge afetiyle mücadelede zaman zaman ahalinin ve görevlilerin ihmallerinin yanı sıra devletin imkânsızlığından, halkın bilinçsizliğinden ve coğrafi şartların olumsuzluğundan dolayı muhtelif problemler yaşanmıştır. İhmalleri ve suiistimalleri görülen kişilere çekirge talimatnamesine göre hukuki cezalar verilmiştir.

Arşiv belgelerinden anlaşıldığı üzere Diyarbakır Vilayeti'nde çekirgeleri imha etmek ve çekirge afetinden kurtulmak için öncelikle sonbahar, kış ve ilkbahar aylarında çekirgenin yumurta ve yavrularını imha etmeğe yönelik mesai harcanmıştır. Osmanlı Devleti'nin genel durumu ve devrin imkânlarının yetersiz oluşu zaman zaman mutlak bir başarıyı engellemiştir. Ayrıca devletin ve toplumun içinde bulunduğu ekonomik, siyasi ve sosyal sorunlar çekirge afetinin etkisini arttırmasına neden olmuştur. Buna rağmen devletin problemleri incelemesi ve bu problemlerin çözülmesi yönündeki çalışmaları dikkate değerdir. Osmanlı Devleti tebaasının ihtiyaçlarını karşılamayı hedeflemenin yanı sıra afet sonucunda güvenliğinin ve merkezi otoritenin kaybolmamasına da dikkat etmiştir.

KAYNAKÇA

A-Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

Bâb-ı Âlî Evrâk Odası (BEO), 451/33764; 2637/197712; 3169/237633; 3993/299424.

Bâb-ı Âlî Evrâk Odası, Meclis-i Vükelâ Mazbatası (MV), 15/41; 23/25; 25/11; 32/63; 53/53; 71/58; 160/69.

Bâb-ı Âlî Evrâk Odası, Şûra-yı Devlet (ŞD), 1196/10; 2440/1.

Dâhiliye Nezâreti, Asayiş Kâlemi (DH.EUM.AYŞ), 16/5.

Dâhiliye Nezâreti, İdare (DH.İD), 99/23.

Dâhiliye Nezâreti, İdare-i Ümumiyye (DH.İ.U.M), 56/39; 77/31.

Dâhiliye Nezâreti, İdare-i Ümumiyye, Ekleri (DH.İ.U.M.EK) 50/114.

Dâhiliye Nezâreti, Mektûbî Kâlemi (DH.MKT) 110/44; 147/46; 190/71; 1331/4; 1334/7; 1373/108; 1388/51; 1396/25; 1422/58; 1422/86; 1428/50; 1439/3; 1444/28; 1508/88; 1577/85; 1601/87; 1621/109; 1665/17; 1721/67; 1742/16; 1742/23; 1880/42; 2107/95; 2646/78; 2727/75.

- Dâhiliye Nezâreti, Şifre Kâlemi (DH.SFR), 349/38; 387/33; 551/81; 571/34.
- Dâhiliye Nezâreti, Tesri'-i Muâmelât ve Islahât Komisyonu (DH.TMIK.M), 55/37; 126/29; 184/10; 202/51.
- Dâhiliye Nezâreti, Umûr-ı Mahalliye ve Vilayât Müdürlüğü (DH.UMVM), 77/22; 77/2477/31.
- Meclis-i Vâla (MVL) 720/41.
- Sadâret Mektûbî Kâlemi, Mühime Kâlemi (A.MKT.MHM), 301/85; 497/39; 494/37; 495/20.
- Yıldız, Perâkende Evrâkı Askerî Mâruzat (Y.PRK.ASK) 231/87.
- Yıldız, Sadâret Husûsî Maruzât Evrâkı (Y.A.HUS), 230/45.

B-Gazeteler

- Diyarbakir Vilayet Gazetesi (DVG), No: 40; 46; 47; 48; 51.
- Takvim-i Vekâyî Gazetesi (TVG), No: 1290; 1291; 1627; 2688.

C- Yayınlanmış Vesikalar

- 1332-1333 Senelerinde Anadolu'da ve Suriye'de Çekirgelere Karşı İcra Edilmiş Olan Mücadeleyi Mübeyyin Eserdir*; Matbaa-yı Osmaniyye, Dersaadet 1334.
- ALİ EMİRİ EFENDİ, *Diyarbakırlı Bazı Zevâtın Terceme-i Hâlleri*, Millet Kütüphanesi, Numara: 750 Tarihsiz.
- Çekirgenin İtlafına Dair Kanun ve Talimat*; Matbaa-yı Hayriye ve Şürekâsı, Dersaadet 1329.
- PARSAGYAN, Haraçyadar, *Çekirge ve Onu Mahvetmenin Çareleri*, Kahterzadegan Ermenistan Merkez İane Komitesi Mağrifetiyle Tab'olunmuştur, İstanbul 1881.
- Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*; Rıza Efendi Matbaası, İstanbul 1295.
- Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*; Selanik Matbaası, Def'a 67, İstanbul 1328.
- Salname-i Vilayet-i Diyarbakir*; Vilayet Matbaası, Def'a 15, Diyarbakir 1316.
- Salname-i Vilayet-i Diyarbakir*; Vilayet Matbaası, Def'a 18, Diyarbakir 1319.
- Salname-i Vilayet-i Diyarbakir*; Vilayet Matbaası, Def'a 6, Diyarbakir 1291.
- Salname-i Vilayet-i Diyarbakir*; Vilayet Matbaası, Def'a 8, Diyarbakir 1293.
- Salname-i Vilayet-i Diyarbakir*; Vilayet Matbaası, Diyarbakir 1872.

D- Araştırma ve İnceleme Eserler

- AYDINER, Mesut, "Küresel Isınma Tartışmalarına Tarihten Bir Katkı: Arşiv Belgeleri Işığında XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Diyarbakir ve Çevresinde Meydana Gelen Büyük Kıtık ve Alınan Tedbirler", *OTAM*, S. 19, 2006, s. 123-138.
- DEMİR, Alpaslan, "Osmanlı Devleti'nde Haşerelere Karşı Bir Önlem: Çekirge Suyu", *Erdem Dergisi*, S. 67, 2014, s. 33-45.
- ERLER, Mehmet Yavuz, "Kıbrıs'ta Çekirge İstilas (1845-1869)", *Gazi Üniversitesi Kastamonu Eğitim Dergisi*, C. X, S. 1, 2002. s. 195-204.

- ERLER, Mehmet Yavuz, *Osmanlı Devleti'nde Kuraklık ve Kutluk Olayları (1800-1880)*, Libra Yayıncılık, İstanbul 2010.
- GÖKMEN, Ertan, "Batı Anadolu'da Çekirge Felâketi (1850-1915)", *Bellekten*, C. LXXIV, S. 269, 2010, s. 127-180.
- GÖNÜLLÜ, ALİ RIZA, "Konya Vilayeti'nde Meydana Gelen Çekirge İstilaları (1866-1917)", *Tarihin Peşinde*, S. 8, 2012, s. 1-41.
- KORKUSUZ, M. Şefik, *Seyahatnamelerde Diyarbekir*, Kent Yayınları, İstanbul 2003.
- ÖZER, Sevilay, *Anadolu'da Görülen Çekirge İstilaları ve Halk Üzerindeki Etkisi 1914-1945*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2016.
- PANZAC, Daniel, *Osmanlı İmparatorluğunda Veba (1700-1850)*. Çev. Serap Yılmaz, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2011.
- SATILMIŞ, Selahattin, *Aydın Vilayeti'nde Doğal Afetler (1850-1900)*, (Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi), Manisa 2012.
- SYKES, Mark, "The Kurdish Tribes of the Ottoman Empire" *The Journal of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland*, Vol. 38, 1908, p. 451-486.
- YAZICI, Serkan, "İzmit Sancağı'nda Çekirge Afetleri 1891-1914", *Karamürsel Alp ve Kocaeli Sempozyumu*, C. II, 2015, s. 849-858.
- YILDIRIM, Mehmet Ali, "Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Osmanlı Devleti'nin Beşinci Düşmanı: Çekirgeler", *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, C. IV, S. 13, 2014, s. 1017-1042.
- YILDIRIM, Mehmet Ali, "XIX. Yüzyılın Sonlarından İtibaren Halep Vilayeti'nde Çekirge İstilalarına Dair Notlar", *Tarih Okulu Dergisi*, C. VII, S. 19, 2014. s. 535-560.
- YILDIZ, Bilal, "XIX. Yüzyıl Başlarından XX. Yüzyılın İlk Çeyreğine Kadar (1800-1920) Denizli Çevresinde Yaşanan Çekirge İstilaları ve Yapılan Mücadele Çalışmaları", *İSTEM*, C. XI, S. 22, 2013, s. 69-94.

